

niod

instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

NIOD

Herengracht 380
1016 CJ Amsterdam
www.niod.nl

Een instituut van de
Koninklijke Nederlandse
Akademie van
Wetenschappen

In de ban van het verhaal. Over het belang van wat we niet weten in de geschiedschrijving

Geachte Rector Magnificus, geachte Decaan,
geachte leden van het Curatorium van de leerstoel Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog en zijn maatschappelijke, politieke en psychologische impact,
geachte leden van het Bestuur van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, geachte collega's, lieve vrienden en familie,

Zeer geachte toehoorders,

Soms liggen verhalen over het verleden muurvast. Bijvoorbeeld dat tijdens de Duitse bezetting Nederlandse ambtenaren meebogen, dat de Nederlandse politie fout was en dat leden van de Joodse Raad alleen uit waren op hun eigen bescherming en die van hun directe omgeving. Andere verhalen kantelen. Was Nederland vlak na de oorlog een land van verzetshelden en had het collectief weerstand geboden tegen de bezetter, twee decennia later waren we een land van lafaards en collaborateurs, met een bevolking die collectief had weggekeken tijdens de vervolging en deportatie van Joden. Het ene verhaal is vervangen door een ander verhaal, maar ze blijven beide in beton gegoten. Het finalistische karakter van verhalen en de aantrekkingskracht van de logica ervan, dreigt ervoor te zorgen dat ze niet langer worden bevestigd.¹ En juist dat is heel belangrijk, kijk alleen maar naar de oorlog in Gaza en de betekenis en het gebruik van de Holocaust in dit conflict. Ik kom hier nog op terug. Voor dit moment is het voldoende te constateren dat de polarisatie in de Nederlandse samenleving rond de oorlog in Gaza laat zien hoe de pijn van de Holocaust nog vlak onder de oppervlakte zit, hoe rauw het verdriet nog is bij overlevenden en hun nabestaanden. In dit verband is het interessant om te kijken naar het werk van de Frans-Algerijnse kunstenaar Kader Attia die zich verdiepte in processen van herstel na oorlogen en genocides, waarbij letsels, wonden en littekens sleutelbegrippen zijn.

Volgens Attia betekent herstel in Westerse samenlevingen iets terug brengen in zijn oorspronkelijke staat, een streven dat verbonden is met noties van verbetering en vooruitgang. De kapotte gezichten van soldaten uit de Eerste Wereldoorlog bijvoorbeeld, werden zo goed en zo kwaad als mogelijk gerestaureerd. Het doel was deze soldaten hun oude gezicht terug te geven zodat ze daarna hun normale leven konden hervatten. Tegenover deze behoefte om de opgelopen beschadigingen weg te werken, zet Attia andere vormen van reparatie. Een van de vormen is de Japanse reparatietechniek *kintsugi*, waarbij scherven van aardewerk worden gelijmd en de breuklijnen daarna opzichtig met goud versierd. Het zichtbaar

houden van de breuklijnen in het aardewerk, maakt een essentieel onderdeel uit van de hele herstelprocedure. Attia wil zijn publiek voorhouden dat niet het wegstoppen of verbergen van iets wat kapot is gegaan leidt tot herstel, maar juist het laten zien van die beschadigingen, beschadigingen die fysiek maar ook psychisch kunnen zijn.ⁱⁱ

Deel 1

De strafrechtelijke afrekening met collaborateurs vlak na de oorlog was ook een poging tot herstel waarbij de samenleving, aldus Peter Romijn, moest worden ontdaan ‘van alle smetten van samenwerking met de vijand: het kwaad moest worden uitgebannen.’ⁱⁱⁱ Gezien de grote onrust die onlangs in de Nederlandse samenleving is ontstaan om op termijn de strafrechtelijke dossiers van de juridische afwikkeling online te zetten en daarmee voor iedereen toegankelijk te maken, én met het werk van Attia in gedachten, is er wellicht iets mis gegaan met dat herstel.^{iv} Het draait allemaal om het grootste oorlogsarchief in Nederland, het CABR, het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, dat in totaal 3.8 kilometer archiefmateriaal bestrijkt. Momenteel wordt dit archief van zijn papieren korset bevrijd en gedigitaliseerd. Daardoor wordt het CABR veel beter doorzoekbaar, want was het voorheen alleen mogelijk om via de naam van de verdachte dossiers in te zien – het analoge archief was toegankelijk via namen in kaartenbakken – met de digitalisering kun je op allerlei trefwoorden zoeken, en ook op naam van slachtoffers van collaboratie. Het gedigitaliseerde archief draagt dan ook de belofte in zich verhalen prijs te geven die tot nu toe verborgen bleven. En niet alleen dat. Schuld en onschuld kan met de beschikbaarheid van zoveel nieuwe informatie veel beter worden vastgesteld, zo is de verwachting. Maar is dat ook zo? Laten de verledens van collaborateurs en hun slachtoffers zich in een helder verhaal vangen?

Het CABR is minder overzichtelijk dan het lijkt alleen al vanwege de enorme variaties aan bronnen. De dossiers kunnen zeer omvangrijk zijn en bevatten soms pagina’s lange verhoren, getuigenverslagen, correspondentie tussen instanties en strafrechtelijke uitspraken die regelmatig onvolledig zijn, als ook persoonlijke brieven, foto’s en dagboeken. Naast omvangrijke dossiers, zijn er ook dossiers die slechts een enkel briefje bevatten, waarbij de vraag opdoemt wat er gedurende de procesgang is verdwenen of zoekgeraakt. Maar niet alleen de omvang, de aard en de grilligheid van het materiaal zijn een factor van betekenis.

De dossiers van het CABR zijn gevormd met een bepaald doel, namelijk om te kijken of iemand een strafmaatregel moest worden opgelegd of niet. Er zijn dus belangen in het spel, want er hangen beoordelingen boven het hoofd. Soms zijn er rekeningen te

vereffenen. Echtelijke perikelen komen met enige regelmaat voor in de dossiers, net als burenruzies en vriendschappen die onder spanning staan. Er zijn voorbeelden die ongelukkige misverstanden en onnozele loslippigheid suggereren, maar ook gevallen van schaamteloze zelfverrijking en meelijwekkend opportunisme. Van een helder samenhangend verhaal is lang niet altijd sprake. Is een lidmaatschap van een nationaalsocialistische organisatie gemakkelijk te bewijzen, evenals de gang naar het Oostfront, een stuk moeilijker wordt het wanneer het gaat om een verzetsstrijder die hertrouwt, ruziet over de kinderen met zijn ex-vrouw, en die door diezelfde ex-vrouw wordt beschuldigd van verraad van onderduikers.

Het besef dat we veel niet-weten, moet hier een waarschuwing zijn, want vaak roept een dossier meer vragen op dan het beantwoordt en kun je hoogstens spreken van een zekere aannemelijkheid over de mate van collaboratie. Dat aannemelijkheid slecht kan uitpakken bleek in 2022 uit het onderzoek naar de vermeende verrader van Anne Frank. Omdat het hier ging om de beroemdste onderduikster en dagboekschrijfster ter wereld was het nieuws dat het voor 85-87 procent zeker was wie haar verrader was aanleiding om iedere vorm van kritische berichtgeving te verlaten. Niemand stelde de vraag of verraad zich wel in percentages laat uitdrukken. Integendeel. De conclusies van een ahistorisch en slordig onderzoeksrapport werden wereldwijd in de media klakkeloos overgenomen, en het was dan ook niet de historische analyse die aan het langste eind trok, maar de hang naar schandaal en sensatie. De gevolgen voor de familie van de vermeende verrader waren traumatisch en wat betreft het verraad zelf zijn we geen stap dichterbij gekomen, zoals is aangetoond door de stevig onderbouwde historische kritiek.^v

De berichtgeving rond het verraad van Anne Frank is niet bepaald geruststellend voor de nazaten van collaborateurs. Ze vrezen dat het verleden in zijn pijnlijke verschijning weer wordt opgerakeld en in het publieke domein komt. Dat geldt bijvoorbeeld voor de dochter van de Nederlandse oorlogsmisdadiger Herbertus Bikker. Bikker zat bij de Waffen-SS, spoorde onderduikers op, was kampbewaker in Kamp Erika waar hij de bijnaam ‘de beul van Ommen’ aan overhield. Hij ontliep zijn straf doordat hij in 1952 met nog zes anderen wist te ontsnappen uit de gevangenis van Breda. De achterkleindochter vertelt in 2024 dat haar oma, Bikkers dochter dus, die in een verzorgingshuis woont, tot op de dag van vandaag bang is dat mensen haar op de misdaden van haar vader zullen aanspreken. Ze zegt: ‘Toen op 4 mei op televisie een item over Bikker werd uitgezonden heeft mijn oma zich daarna twee weken opgesloten op haar kamer. Ze durfde geen koffie te drinken in de gezamenlijke ruimte en at het avondeten op haar kamer. Zo bang was ze [...]’ Die angst loopt, aldus de achterkleindochter van Bikker, als een rode draad door haar oma’s leven.^{vi}

In een samenleving die doordrongen is van het feit dat tijdens de bezetting driekwart van de Nederlandse Joden zijn gedeporteerd en vermoord en verzetsmensen het leven lieten doordat er door nationaalsocialisten op hen werd gejaagd, voelen de nazaten van collaborateurs zich kwetsbaar. De verdedigingsmuren die sommigen van hen hebben opgetrokken zijn fragiel. Het lijkt er dan ook op dat de wens van de naoorlogse Nederlandse beleidsmakers om via een strafrechtelijke maatregelen het kwaad uit te bannen, niet heeft geleid tot een zorgvuldig proces van herstel; de beschadigingen zijn niet met zorg gelijmd en met goud versierd. Het is te hopen dat het CABR-archief niet wordt gebruikt voor schandalen. Ik ben er niet zeker van, zeker niet omdat serieuze media me vanwege mijn betrokkenheid bij het CABR de vraag voorlegden of ik nog namen had die het uitzoeken waard waren, bijvoorbeeld van foute burgemeesters, ambtenaren of prominenten. Het NIOD als ministerie van smeûge verhalen, waarbij het verleden is teruggebracht tot een *whodunnit*. Het druist in tegen alles wat voor mij historisch onderzoek of, zo u wilt, wetenschappelijke geschiedschrijving belangrijk maakt. Ik wil de rest van mijn oratie graag aangrijpen om daar nog wat meer over te zeggen.

Deze openbare les die in de kern het probleem wil aansnijden van de relatie tussen dominerende geschiedenisverhalen in het publieke domein en de wetenschappelijke geschiedschrijving die haar beperkingen kent omdat een verhaal altijd ontoereikend is, bestaat uit drie delen. Het eerste deel, waar we al middenin zitten, gaat over het problematisch verhaal van goed en fout, van schuld en onschuld en van generalisaties die alleen ogenschijnlijk helderheid verschaffen. Het tweede deel zoomt in op het zionisme, een politiek-ideologisch verhaal dat werd geboren aan het einde van de negentiende eeuw. Een verhaal dat door zijn ondoordringbaarheid, het gaat immers over veiligheid van eeuwenlang vervolgte Joden, moeilijk te bevragen is. Met het bevragen van het zionisme, begeef ik me, om Evelien Gans te citeren op een gladde dansvloer, maar dat risico moet ik maar nemen.^{vii} Het laatste en derde deel gaat over de reflectie op het verhaal en de vraag wat er gebeurt wanneer je uit het verhaal stapt. Onontkoombaar ontstaat er bij zo'n stap een ander verhaal, maar alleen al het besef van het alternatief creëert ruimte. Bij mij begon die ruimte te ontstaan bij het erkennen hoeveel we eigenlijk niet weten.

De historicus en filosoof Frank Ankersmit schreef en ik citeer: 'Indien ergens een deel van de werkelijkheid volhardt in zijn onbereikbaarheid dan is het wel in de geschiedenis. Nergens is de relatie tussen kennis en het voorwerp van die kennis zo onbestemd en problematisch als in de geschiedbeoefening [...].'^{viii} Ik heb die onbereikbaarheid intens ervaren toen ik de biografie schreef van de Joodse jurist David Simons. Ik omschrijf hem als iemand die floreerde

achter de schermen en zelden de spotlights zocht en in zijn nalatenschap is weinig persoonlijk te vinden. De biografie werd dus behalve een zoektocht naar een man die zich moeilijk liet kennen, ook een commentaar op mijn eigen vakgebied, de geschiedschrijving, waar weinig wordt stilgestaan bij al die dingen die we niet weten.

Het besef dat we heel veel niet-weten noopt tot bescheidenheid en niet tot generalisaties of verhalen die in beton gegoten zijn. Want wat begrijpen we over de Nederlandse politie als we zeggen dat deze massaal heeft meegewerkt aan de anti-Joodse maatregelen en we uitgaan van de veronderstelling dat het lot van de Joden hen onverschillig liet. Wat hebben we geleerd als we menen te moeten concluderen dat de Haagse afdeling van de Joodse Raad nog meegaander was dan de Amsterdamse, zoals tot op de dag van vandaag wordt beweerd? En wat brengt het ons als we zeggen dat de hele ambtenarij meeboog en een slappe houding aannam, net als het merendeel van de Nederlandse bevolking? Geen misverstand: ik zeg niet dat er geen medewerking was van de politie aan de Jodenvervolging, ook niet dat er niet iets is aan te merken op de Joodse Raad van Den Haag, en er waren slappe en laffe ambtenaren en idem Nederlanders. Maar er was ook een Duits bezettingsregime met de dreiging van gewapend ingrijpen wanneer de orde werd verstoord of maatregelen niet werden uitgevoerd, want sinds de bezetting had de Nederlandse overheid geen eigen effectieve machtsmiddelen meer. De reële angst voor repressie en geweld van Duitse zijde heeft Jeroen Kemperman op overtuigende wijze laten zien in zijn proefschrift over het functioneren van de gemeentelijke diensten van Amsterdam.^{ix}

De mate van verzet is soms moeilijk vast te stellen, omdat het onverteld is gebleven, klein was of simpelweg mislukte. In mijn boek naar het verzet binnen de politie realiseerde ik me dat we eigenlijk niets weten van de waarschuwing voor razzia's die in de wind werd geslagen, de celdeur die werd opengezet maar waar geen gebruik van werd gemaakt, de afgewende blik op het perron of op straat die niet werd opgepikt, de geboden hulp en de uitgestoken hand die niet werd aangenomen. David Simons sloeg het aanbod om onder te duiken af. En zoals hij waren er meer, mensen die het een onverdraaglijk idee vonden om in de illegaliteit te verdwijnen en alles achter zich te laten, hun gezin op te splitsen omdat in de meeste gevallen geen plek was voor een hele familie (Anne Frank is echt een uitzondering), of omdat ze bang waren dat onderduiken nog meer onheil betekende, bijvoorbeeld om als strafgeval te worden opgepakt. Ik heb haar in mijn werk al vaker geciteerd, de Utrechtse ambtenaar Marie Anne Tellegen, die vaststelde dat om tijdens de Duitse bezetting als burger onmaatschappelijk te worden, je het gewone leven als een huid moest afstropen.

Mislukt verzet of de angst voor verzet: het waren geen onderwerpen die vlak na de oorlog publiekelijk werden besproken. Het nationale verhaal dat zou gaan domineren was er een van eendimensionaal heldendom. Het was een inspiratiebron voor de wederopbouw. De ommekeer kwam een kleine twintig jaar later, in de slipstream van de toenemende aandacht voor de Jodenvervolging en het groeiende besef dat er iets onherstelbaar verwoestends had plaatsgevonden. Toen werd Nederland, ik zei het al, een land van lafaards en collaborateurs. Het is achteraf wonderlijk dat deze kwalificaties meteen al na de oorlog aan de medewerkers van de Joodse Raad werden toebedeeld.

De Joodse Raad was in 1941 door de Duitse bezetter in het leven geroepen en werd gebruikt om Duitse bezettingsmaatregelen en verordeningen aan de Joodse gemeenschap door te geven. Het was dus een organisatie die hielp bij het uitvoeren van anti-Joodse maatregelen en die samenwerkte met de Duitsers. In ruil daarvoor werd de medewerkers toegestaan om bijstand te verlenen waar ze konden. Toen de deportaties van de Joodse bevolking in de zomer van 1942 een aanvang nam, adviseerden Joodse Raad-medewerkers over bagage die mee moest naar het concentratiekamp, en hielpen wanneer dit nodig was zelfs met inpakken. Op de perrons deelde de Joodse Raad voedsel uit voor onderweg en mensen die heel angstig waren, werden zo goed en zo kwaad als het ging gekalmeerd. Tot de moeilijkste taken van de Joodse Raad behoorde het uitreiken van vrijstellingen die uitstel van deportatie betekenden. Met name die vrijstellingen zorgden voor kwaad bloed bij de Joodse gemeenschap, want wie bepaalde wie er wel en wie er niet een kreeg, en op grond waarvan?

David Simons was medewerker van de Haagse afdeling van de Joodse Raad, die volgens het geijkte verhaal nog meegaander zou zijn geweest dan de Amsterdamse. Los van de vraag of je Joodse Raden moet vangen in termen van meegaand of meegaander, waren de beschuldigingen die na de oorlog werden geuit, afkomstig van een aantal Duitse oorlogsmisdadigers en een nationaalsocialist. Een schaamteloze vorm van *blaming-the-victim* zou je zeggen, maar het oordeel over de Haagse Joodse Raad houdt tot op de dag van vandaag stand. Zo zou de voorzitter van de afdeling Den Haag, Henri Edersheim, geen vechtersmentaliteit hebben getoond. Het mag zo zijn, maar Edersheim, die in kamp Sobibor werd vermoord, was in de jaren dertig alom geliefd, stond bekend om zijn bemiddelend optreden en deed tijdens de oorlog wat hij kon om mensen te vrijwaren van deportaties.

In mijn boek over David Simons heb ik proberen te laten zien dat er eigenlijk weinig zinnige uitspraken zijn te doen over de Haagse afdeling van de Joodse Raad en al helemaal niet over de mate van

collaboratie, omdat er simpelweg teveel is dat we niet-weten.^x In dat besef moeten we voorzichtig zijn met oordelen over mensen die in omstandigheden verkeerden waarvan de reikwijdte niet is voor te stellen, in een periode waar de angst als een spook rondwaarde en door de kieren van de huizen naar binnen glipte, en waarin niemand wist wat de beste strategie was om dierbaren en zichzelf te redden. Hans Blom merkte in zijn Cleveringalezing uit 2010 op dat een van de moeilijkste opgaven voor historici is onzekerheden terug te halen waarmee de handelende mensen in het verleden werden geconfronteerd.^{xi} Dat is een belangrijke observatie en ik wil daaraan toevoegen dat het misschien wel helemaal niet kan.

Het is van groot belang verhalen te blijven bevragen. Dat is niet alleen belangrijk bij het verhaal over de oorlog met de in mijn ogen vaak hinderlijke generalisaties. Minstens zo belangrijk is het bevragen van het grotere politiek-ideologische verhaal, juist vanwege de aantrekkingskracht ervan.

Deel 2

Het is vandaag, op 11 september, vierentwintig jaar geleden dat de aanslagen in de Verenigde Staten plaatsvonden. De tijd leek toen even stil te staan. Het is dan ook geen toeval dat door sociale wetenschappers de metafoor van de zandloper is gebruikt, waarbij ze 9/11 in de smalle hals van de zandloper situeren. Op het moment van de aanslagen liep het daar even vast. Toen de zandkorrels hun weg naar beneden vervolgden, was er iets cruciaals veranderd. De zandkorrels, die in deze metafoor zaken als de Amerikaanse buitenlandse politiek, de complexe relatie tussen Islam en het Westen, de problematiek in het Midden-Oosten voorstellen en bovenin de zandloper betekenisvol waren geweest, lagen na de aanslagen hulpeloos op de bodem, niet langer opgewassen tegen een nieuw dominant verhaal dat de geschiedenis liet beginnen op 11 september.^{xii}

De aanval van Hamas op 7 oktober 2023 is een vergelijkbaar moment, ook dat leidde tot een vernauwing in de tijd. Ook hier trad een verstopping op in de smalle hals en toen de zandkorrels hun weg op dezelfde dag hervatten waren er alleen nog de 1200 Israëliërs die waren vermoord, 251 anderen die werden gegijzeld, 2400 gewonden, én de belofte van premier Netanyahu Hamas te vernietigen, een belofte die in de praktijk zou leiden tot de vernietiging van Gaza en de dood van tienduizenden Gazanen. De massale steun waar Israël in die eerste dagen op kon rekenen kalfde in de maanden die volgden af en er verschenen steeds vaker leuzen op spandoeken die het zionisme gelijkstelden aan fascisme en nazisme. In die periode legde ik de laatste hand aan mijn boek over David Simons, een overtuigde zionist die de staat Israël had omarmd en Palestijnse vluchtelingen zag als

een probleem van de omringende landen. De hele situatie verwarde me, met name omdat ik me er steeds meer van bewust werd, dat mijn sympathie altijd als vanzelfsprekend bij Israël had gelegen. Hoogstens voelde ik me ongemakkelijk wanneer mijn zionistische vriendin, Mirjam Pinkhof, die het concentratiekamp Bergen-Belsen had overleefd, zei dat de Palestijnen hun situatie aan zichzelf te danken hadden omdat ze de kansen niet grepen die hen werden geboden. Doorvragen deed ik nooit, uit respect voor wat ze had meegemaakt. De verbinding van de staat Israël met de Jodenvervolgung ontnam ook mij feitelijk het zicht en heeft me doen beseffen dat je in de ban van een verhaal kan zijn.

Al ruim 25 jaar doe ik onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog, de Jodenvervolgung en de nasleep ervan. De kille ontvangst van de overlevenden uit de concentratiekampen, het moeizame rechtsherstel, de berechting van oorlogsmisdadigers en de hevige debatten in 1972 rond de gratiëring van “de Drie van Breda” waarbij zo pijnlijk duidelijk werd dat sommige wonden nooit geheeld waren of zouden worden. Onderzoek naar wetgeving voor oorlogsslachtoffers, roof en bezitsverlies, als ook naar het verdrietige getouwtrek om de Joodse kinderen die de oorlog hadden overleefd in de onderduik maar wiens ouders waren vermoord. In de strijd om deze ‘oorlogsswezen’ kwamen Joodse overlevenden en verzetsmensen tegenover elkaar te staan. Niet het zionistische streven om de kinderen in een Joods milieu op te voeden, had destijds mijn aandacht, maar de hoge prijs die moeders betaalden in deze strijd: de Joodse moeders, de Joodse grootmoeders, de Joodse stiefmoeders, en de niet-Joodse pleegmoeders. Mijn perspectief was altijd het verhaal van de vervolgte Joden in Nederland: hun ontrecting en de gevolgen ervan in de decennia erna het overkoepelende thema.

Sinds de oorlog in Gaza, waarin de angst voor een tweede Holocaust voor de Israëlische regering de legitimatie lijkt te zijn geworden voor het genocidaal geweld tegen Hamas en daarmee de Palestijnse bevolking in Gaza, en de Joodse kolonisten op de Westbank onder invloed van de oorlogsretoriek denken een vrijbrief te hebben om hun Palestijnse burens te verjagen, wordt het tijd voor nieuw onderzoek: een onderzoek naar de ontwikkeling van het zionistische en antizionistische gedachtegoed in Nederland en, wat betreft het naoorlogse deel, de betekenis die de Holocaust kreeg. Want de inzet van de Jodenvervolgung die de huidige Israëlische politiek moet rechtvaardigen, is niet nieuw. In zijn boek *Haatspraak* schreef Remco Ensel dat met het aan de macht komen van premier Begin in 1977 ‘de semantische benutting van de Holocaust een voorlopig hoogtepunt’ bereikte.^{xiii}

Onderzoek naar de ontwikkeling van het zionisme en antizionisme in Nederland sluit naadloos aan bij mijn leeropdracht naar de maatschappelijke, politieke en psychologische impact van de Tweede Wereldoorlog, juist omdat de Holocaust voortdurend resoneert. In dit verband is de oratie van Ismee Tames uit 2016 relevant. Hierin betoogt ze dat mensen in tijden waarin alles op losse schroeven lijkt te staan, geneigd zijn terug te grijpen op eerdere ervaringen, omdat het houvast biedt. Zo vergeleek de eerste Nederlandse verzetsgroep die zich De Geuzen noemde, de Duitse bezetting met de Spaanse overheersing driehonderd jaar eerder. Dat was, aldus Tames, hun script, waarbij de verzetsgroep opvallend weinig aandacht had voor de vraag of de Duitse bezetter wel echt zo leek op de Spanjaarden van destijds.^{xiv}

Na 9/11 noemde George W. Bush de aanslagen het nieuwe Pearl Harbor, en de aanval van Hamas op 7 oktober 2023 werd al snel Israëls 9/11 genoemd. De aanval van Hamas heeft de angst onder Joden voor collectieve uitroeiing opnieuw aangewakkerd. Het zijn begrijpelijke gevoelens, want de Holocaust heeft ten minste twee generaties getraumatiseerd. Maar zoals De Geuzen tijdens de Duitse bezetting met een andere vijand te maken kregen, geldt dat vandaag de dag voor de Joden binnen en buiten Israël. Het is onwaarschijnlijk dat er een tweede Holocaust zal plaatsvinden en dat weten de politieke machthebbers ook wel. De schrijfster Chaja Polak verwoordde het haarscherp in haar boekje *Brief in de nacht* toen ze de scene beschreef van de ambassadeur van Israël die na de aanslag van 7 oktober tijdens een vergadering van de Verenigde Naties samen met zijn medewerkers de gele Jodenster op zijn colbertjasje spelde met de tekst Never Again.^{xv} Polak (en ik citeer):

Daar zaten ze dan te doen alsof ze zich niet konden verdedigen. Alsof er niets was veranderd toen Israël werd gesticht in 1948. Daar zaten ze net te doen alsof ze nog altijd weerloze slachtoffers waren. En het nog net zo was als toen Joden – eeuwenlang – werden verdreven uit hun huizen, hun sjtetls, of het land werden uitgezet waar zij soms generaties lang woonden zonder dat iemand zich om hen bekommerde. Als ze al niet werden vermoord. Slachtoffers van eeuwen- en eeuwenlang antisemitisme, van zich eindeloos herhalende pogroms, resulterend in de Holocaust. [...]

Hoe anders, zo vervolgt Polak, is de situatie nu. De Israëlische ambassadeur en zijn medewerkers wonen in een land met een groot en sterk leger.^{xvi}

Polak heeft zich altijd verbonden gevoeld met Israël en dat gold en geldt voor veel overlevenden van de Jodenvervolgning en hun nabestaanden. ‘We dachten als het nóg een keer fout gaat, kunnen

we daar zonder problemen naartoe emigreren', aldus de Nederlandse rabbijn Edward van Voolen in *de Volkskrant* van 31 juli j.l..^{xvii} En behalve een vluchtoord werd de staat Israël ook gezien als een overwinning op de vervolging. Niemand kon meer zeggen dat Joden bang en laf waren, zei Dick de Vries in de jaren tachtig van de vorige eeuw. En De Vries barste van trots wanneer hij met vliegtuigmaatschappij El Al naar Israël vloog en hoorde hoe de gezagvoerder met een Israëlish accent de passagiers toesprak.^{xviii}

Het belang van een eigen land voor Joodse vervolgingsslachtoffers kan niet worden onderschat. Abel Hertzberg die meende dat zonder Israël iedere Jood een ongedekte cheque was, schreef in 1949 *Het is van ons* in cursieve letters. Ook al was er veel over de nieuwe staat te zeggen in positieve en negatieve zin, één ding wist iedereen die in Israël voet aan wal zette zeker: *het is van ons*.^{xix} Evelien Gans schreef, en ik citeer: 'Tegenover de afgrond waarin zes miljoen doden lagen opgestapeld [...] kwam het land te staan dat bewees dat joden geen 'levende doden' waren, maar bekwame landbouwers, getrainde soldaten, politici van formaat en idealistische pioniers. Israël droeg de boodschap uit dat er niet alleen een verleden was, maar ook een toekomst.'^{xx}

Het enthousiasme voor Israël dat Joden na de oorlog tentoonspreidden was voor de oorlog allerm minst vanzelfsprekend. Het veel gelezen *Nieuw Israelietisch Weekblad* bijvoorbeeld, was tot eind jaren dertig uiterst kritisch ten aanzien van het zionisme en zag de zionistische voorvechters voor een eigen nationale staat als een 'machteloze oppositie van heethoofden'. Na de oorlog juichte het NIW de toenemende invloed van zionisten in Joodse organisaties en kerkelijke instituties toe en sprak van een omkering van alle waarden, daarbij Nietzsches uitspraak de 'Umwertung aller Werte' citerend.^{xxi} Toch is het bepaald niet zo dat de tegenstanders van het zionisme er na de oorlog niet meer waren, maar hun stemmen verdwenen in de marges van het dominante verhaal waarin werd beweerd dat de veiligheid van Joden afhing van de staat Israël.

Ik ben aanbeland bij het derde deel van deze openbare les, dat, wees gerust, ook het kortst is, en gaat over barsten die kunnen ontstaan in vastliggende verhalen.

Deel 3

Na een lange omslachtige en oncomfortabele tocht, voer Herman Cohen in november 1939 als passagier van een Italiaans vaartuig en in het gezelschap van nog zo'n 300 andere emigranten, de haven van Haifa binnen. Als bouwkundig architect helpt hij het land opbouwen en daarmee draagt hij zijn zionistische overtuiging uit. Hij was betoverd door de pioniersgeest van de zionistische beweging. Maar

in 1968 keerde hij terug naar Nederland uit onvrede over de manier waarop Israël de Palestijnen behandelde. ‘Het ergste wat je een volk kan aandoen is bezetting’, zegt hij in een interview naar aanleiding van zijn negentigste verjaardag.^{xxii}

Loes van Amerongen-Asscher vertrok samen met haar man Jaap in 1948 naar Palestina. Ze kwamen er twee maanden voor het uitroepen van de staat Israël, op 8 maart, aan. Hoewel ze in 1940 een toegangsbewijs voor Palestina hadden ontvangen, een zogeheten Palestina-certificaat, was het door het uitbreken van de oorlog niet meer gelukt Nederland uit te komen. Ze trouwden op 26 mei 1940 en overleefden de oorlog in de illegaliteit. Met de bevrijding van Nederland wilde het echtpaar zo snel mogelijk weg, maar het was wachten op de juiste papieren. Erg vond Loes van Amerongen het dat haar eerste kind nog in het ‘lijkenhuis Europa’ werd geboren. Ze vond het wonen in Nederland onverdraaglijk geworden, met al die verloren vrienden en familieleden. Ze moest en zou naar het paradijs op aarde: dat was voor haar Palestina.

In 1967, na de Zesdaagse Oorlog, was Loes van Amerongen nog euforisch over de verovering van Jeruzalem geweest. ‘Dat zag ik als een godsgeschenk. Ach ik was net zo chauvinistisch en conservatief als de haviken die nu ons land regeren. Ik vond dat de Arabische vluchtelingen zich maar in een van hun tweeëntwintig eigen lege landen moesten vestigen, ze waren toch ook indertijd door hun eigen leiders uit Palestina gehaald: het was niet ons probleem.’ Maar gaandeweg kwam de weerzin. De Zesdaagse oorlog was een kantelpunt en in de jaren die volgden werden Jaap en Loes van Amerongen steeds kritischer op de bezettingspolitiek van Israël. Vanaf 1975 ging Jaap zich wijden aan de Vredesbeweging en Loes zou zich aansluiten bij de Vrouwen in ’t Zwart, die iedere vrijdag demonstreren tegen de onderdrukking van Palestijnen.^{xxiii} De kritiek kwam hen duur te staan. Ze raakten sociaal en maatschappelijk geïsoleerd en Loes durfde zich nauwelijks meer in het openbaar te uiten, ook omdat ze regelmatig per telefoon werden bedreigd. Tegen Jaap, die een neef was van de Amsterdamse Joodse Raad voorzitter Bram Asscher, werd gezegd ‘zoals jouw oom met de Duitsers heulde, praat jij nu met de Palestijnen en Arafat.’^{xxiv} ‘Kritiek op Israël of het zionisme bleek te worden gelijkgeschakeld aan een onverdraaglijk gebrek aan loyaliteit’.^{xxv}

Mensen zoals Herman Cohen, Jaap en Loes van Amerongen, die uit het dominante verhaal stappen zijn er ook vandaag de dag. Onder hen zijn er veel met een familiegeschiedenis in de schaduw van de Holocaust, om Frank van Vree te parafraseren. Maar ze stuiten ook nu op veel tegenstand, met name ook van Joodse zijde. Blijkbaar hebben pogingen tot herstel, zoals de voor vervolgingsslachtoffers ontwikkelde wetgeving, het restitutiebeleid waarbij de teruggave van

kunst tot op de dag van vandaag doorgaat, en de excuses door de landelijke overheid en lokale overheden, de wonden niet kunnen helen. Het is daarom des te pijnlijker dat op de golven van de internationale politiek de trauma's van de slachtoffers worden gebruikt voor een politiek doel, met een verhaal dat gebaseerd is op angst, en in een context waarin kritiek op Israël een taboe lijkt te zijn. In dat besef doemen een aantal vragen op. Zijn er verkeerde lessen getrokken? Hadden we al veel eerder moeten luisteren naar mensen zoals Jaap en Loes van Amerongen, naar Herman Cohen of naar de nieuwe historici die in de jaren tachtig van de vorige eeuw, op grond van vrijgekomen archiefmateriaal al aantoonde dat de Palestijnen in 1948 niet waren gevlucht, maar doelbewust waren verdreven?

De pijnlijke verkenning van het verleden is de enige weg om vooruit te komen als we een betere toekomst willen scheppen voor ons allemaal, Palestijnen en Israëliërs, schreef Ilan Pappé, een van die nieuwe historici.^{xxvi}

Ik wil terug naar de zandloper die, wanneer er sprake is van een ongekend heftige gebeurtenis zoals een aanslag, even verstopt kan raken. Maar je kan de zandloper ook gebruiken om te laten zien dat de tijd helemaal stilstaat. Bij de Palestijnse kunstenaar Taysir Batniji ligt de zandloper op haar zij, waardoor er helemaal geen beweging meer plaatsvindt. *Suspended Time*, zoals dit kunstwerk uit 2007 heet, symboliseert het dagelijks leven van Palestijnen, die zijn opgesloten in de bezette gebieden en wiens bewegingsvrijheid door *checkpoints* ernstig wordt beperkt, de tijd, zo stelt de kunstenaar, is verlamd. Taysir Batniji werkt in Parijs. Sinds 7 oktober verloor hij veel familie onder wie zijn zuster, zijn zwager, hun kinderen en kleinkinderen. In zijn kunst blijft hij de situatie van de Palestijnen verbeelden. Recentelijk exposeerde hij met een installatie getiteld *Just in case#2*. Hierin zien we stilleven van sleutelbossen van Palestijnen die werden gedwongen hun huizen te verlaten. De verweesde sleutels representeren de band met een leven dat er ooit was. Een recensent schreef dat *Just in Case* laat zien dat Palestijnen worden gedwongen in een wereld zonder sleutels te leven.^{xxvii}

De beelden van de sleutelbossen doen me denken aan het onderzoek dat ik samen met Jeroen Kemperman deed in 2015 naar het bezitsverlies van Joden tijdens de oorlog en het bezitsherstel erna. Cruciaal in de ontrecting was het inleveren van de huissleutels, want daarmee verloren Joden alles wat hen tot een private persoon maakte en iedere vorm van autonomie. We citeerden Sam Goudsmit die in zijn dagboek schreef dat het afgeven van de huissleutels een 'laatste uitlevering' was waarbij 'het recht op enig burgerschap' definitief voorbij was. De getuigenis van Goudsmit is bijzonder, want hoe ingrijpend het verlies van huissleutels ook mag zijn geweest, in

het licht van wat er nog volgde, is het als een cruciaal moment bijna verdwenen met de tijd.

Na de oorlog telden Joden hun doden: vaders, moeders, kinderen, tantes, ooms, neven en nichten, echtgenoten en echtgenotes, burens, vrienden en vriendinnen, collega's die, in het spraakgebruik van toen, niet waren teruggekomen. Veel bleef onverteld, zo heb ik intussen geleerd en dat betekent dan ook dat we veel niet-weten. De consequentie is dat verhalen over het verleden altijd ontoereikend blijven voor de geschiedschrijving. Misschien is dat helemaal niet erg als we ons laten inspireren door kunstenaars zoals Kader Attia en we niet-weten beschouwen als de breuklijnen in onze kennis, en de versnipperde informatie in de archieven of zelfs het ontbreken van informatie, als de scherven en de gaten tussen de scherven. Als we dat kunnen laten zien, en beseffen hoeveel zorg er nodig is voor het herstel van de wonden en littekens die ontstaan door oorlog en geweld, kunnen we wellicht uit de ban van het verhaal raken.

Ik ben aan het einde van mijn rede en wil zeggen dat ik bijzonder blij ben met deze leerstoel aan de Universiteit van Amsterdam, want ook al is het even geleden dat ik er studeerde en later promoveerde, en ook al is het anarchisme van toen ik er studeerde, helaas, grotendeels verdwenen, het voelt toch nog als een soort thuis. Ik verheug me op het onderwijs dat ik met deze aanstelling nu legaal kan geven, en op de colleges waarin ik samen met de studenten het verleden kan bevragen en kan reflecteren op de vraag hoeveel we niet weten, en juist daardoor als wetenschappers een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan het begrip over politieke, maatschappelijke en mentale vraagstukken die zijn voortgekomen uit de Tweede Wereldoorlog. Ik ben het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam, de decaan van de Faculteit der Wetenschappen, en de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, dan ook zeer erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen.

'Uit de plek waar we gelijk hebben/groeien nooit/bloemen in het voorjaar', zo luidt de eerste strofe van het gedicht van de Israëliische dichter Yehuda Amichai.^{xxviii} Ik vind het een inspirerende uitspraak en een mooie afsluiting van deze oratie. Maar ik ga hier niet weg zonder nog een aantal mensen persoonlijk te bedanken.

Tijdens mijn eigen studententijd, maakte het hoorcollege van Marjan Schwegman grote indruk op me, omdat zij kunst, in haar geval de opera, aan haar geschiedenisonderwijs verbond. Ik ben haar met deze oratie schatplichtig en wil haar bedanken voor de vele intellectuele en inspirerende uitwisselingen die we hebben gehad. Schatplichtig ben ik ook aan Hans Blom, die ik met de titel van mijn oratie heb willen citeren en eren. Hans heeft me als wetenschapsvader altijd gesteund, gerustgesteld en aangemoedigd,

en hij was (en is) een gulle historicus. Wetenschappelijke gulheid is ook een karaktereigenschap van Peter Romijn, die ik in 2022 opvolgde als hoofd van de afdeling Onderzoek. Hij heeft mijn eerste schreden in het leidinggeven zorgvuldig en vol vertrouwen begeleid, en me losgelaten toen ik meende het wel zelf te kunnen, maar ik kan altijd bij hem terecht.

Ik wil hier ook het NIOD bedanken. Allereerst Conny Kristel, die me zoveel kansen heeft geboden. Zonder haar zou ik niet zijn waar ik nu ben. Conny, waar je ook bent, je ben in mijn hart. Ik prijs me zeer gelukkig met Martijn Eickhoff als directeur omdat ook hij vertrouwen geeft en met bezieling het NIOD leidt. Het NIOD herbergt een heleboel dierbare collega's met wie ik al zoveel jaren optrek, boeken schrijf, pizza's eet, wijn drink, hoofdstukken bespreek en een nooit aflatende nieuwsgierigheid naar het verleden deel. Van mijn vrienden noem ik hier Ciska, met wie ik al zo lang zoveel lief en leed deel. Ik ben aangekomen bij mijn familie, mijn zus Anke, mijn ankerpunt en geestverwant, en mijn broer Theunis, een satelliet op afstand, maar hij is er wel. En dan mijn dochter Sara en haar man Maarten, ze zijn onmisbaar voor mij. En dat geldt ook voor hun kinderen, onze kleinkinderen, Benjamin en Boris, wiens onderzoekende kwaliteiten nu al duidelijk in het oog springen. Ik sluit af met Rik die weet dat als je naar buiten wil geraken, je binnenwerk moet doen. Rik, bedankt dat je me tijdens onze allereerste ruzie voorhield dat het hele leven niet klopt, je aansporingen in de jaren die volgden, je opbouwende kritiek, al die heerlijke maaltijden en de onvergetelijke zwemochtenden, je humor, je bereidheid om altijd maar weer naar me te luisteren, maar bovenal je onvoorwaardelijkheid.

Ik heb gezegd.

ⁱ Zie ook Kobie van Krieken, <https://www.nwo.nl/cases/de-kracht-en-het-gevaar-van-verhalen>

ⁱⁱ 'De geschiedenis als fantoompijn', *De Groene Amsterdammer*, 23 augustus 2017

ⁱⁱⁱ Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: de afrekening met 'foute' Nederlanders* (Houten: De Haan 1989), 11

^{iv} Zie voor die onrust onder kinderen en kleinkinderen bijvoorbeeld *De Groene Amsterdammer*, 11 december 2024

^v Bart Wallet e.a.. 'De Joodse notaris en de beschuldiging van verraad. Kritische analyse van argumentatie en brongebruik in *Het verraad van Anne Frank*', Rapport, maart 2022, raadpleegbaar online

^{vi} *De Groene Amsterdammer*, 11 december 2024

^{vii} Evelien Gans, *De weg terug. Het kantelend zelfbeeld van de joodse historicus Jaap Meijer (1912-1993)* (Amsterdam: Vossiuspers 2003)

^{viii} Frank Ankersmit, *De historische ervaring* (Groningen: Historische Uitgeverij, 1993)

^{ix} Jeroen Kemperman, *Een kwestie van uitvoering: De gemeente Amsterdam onder Duitse bezetting* (Amsterdam; Antwerpen: Em. Querido's Uitgeverij BV, 2025)

^x Hinke Piersma, *Vergeet de trieste dagen. De tweestrijd van een Nederlandse zionist* (Amsterdam; Antwerpen: Em. Querido's Uitgeverij BV, 2024), 84-87

^{xi} Hans Blom, 'Hoe was het mogelijk? De Holocaust in de context van de Tweede Wereldoorlog', Cleveringa-rede, 26 november 2010

^{xii} John Collins en Somdeep Sen (ed.), *Globalizing Collateral Language: From 9/11 to endless war*, Series: Studies in security and international affairs (University of Georgia Press, 2021), inleiding.

^{xiii} Remco Ensel, *Haatspraak: antisemitisme – een 21e-eeuwse geschiedenis* (Amsterdam: AUP 2014), 132. Zie over instrumentalisering Holocaust bijvoorbeeld Omar Bartov in een interview met *De Tijd*, 26 mei 2025 waarin hij zegt: 'Israel gebruikt de Holocaust om het onaanvaardbare te rechtvaardigen. 'En: 'Israel pleegt een genocide in Gaza met de expliciete intentie het Palestijnse volk daar geheel of gedeeltelijk te vernietigen.'. Raadpleegbaar online: <https://www.tijd.be/politiek-economie/internationaal/midden-oosten/israelische-genocide-expert-omer-bartov-israel-gebruikt-de-holocaust-om-het-onaanvaardbare-te-rechtvaardigen/10608747.html>

^{xiv} Ismee Tames, *Over grenzen. Liminaliteit en de ervaringen van het verzet* (Diemen : Arq Psychotrauma Expert Groep 2016)

^{xv} Zie: <https://nos.nl/nieuwsuur/video/2496156>

^{xvi} Chaja Polak, *Brief in de nacht. Gedachten over Israël en Gaza* Amsterdam: Cossee 2024), 49. Zie ook: interview met Chaja Polak, 31 maart 2025, <https://www.amnesty.nl/wordt-vervolgd/chaja-polak>

^{xvii} *De Volkskrant*, 31 juli 2025

^{xviii} Dick de Vries in: Yael Koren en Constant Vecht, *Verzonken heimwee. Joods hier Israëlisch daar* (Amsterdam: uitgeverij Balans, 1988), 11-21

^{xix} Abel J. Herzberg, *Zonder Israël is elke jood een ongedekte cheque: Essays* (Amsterdam: Querido 1992), 76-82. Het citaat 'het is van ons' werd op 29 april 1949 gepubliceerd in het *Nieuw Israelietisch Weekblad*

^{xx} Evelien Gans, *Gojse nijd & joods narcisme. De verhouding tussen joden en niet-joden in Nederland*, (Amsterdam: Arena, 1994), 59

^{xxi} I. Lipschits, *Honderd jaar NIW. Het Nieuw Israëlisch Weekblad 1865-1965* (Amsterdam: Polak & Van Gennep, 1966), 252-253

^{xxii} Interview met Herman Cohen, raadpleegbaar online, <https://www.youtube.com/watch?v=sQqkUnL8boM> Zie ook: Herman Cohen, *Jood in Palestina: Herinneringen 1939-1948* (Amsterdam: Meulenhoff, 1995), 283-287

^{xxiii} Het internationale Netwerk Vrouwen in het Zwart begon als beweging in Israël. In januari 1988, één maand na het uitbreken van de eerste Intifada, kwam een aantal Palestijnse en Israëlische vrouwen samen. Op het drukste kruispunt van Jeruzalem begonnen ze - in het zwart gekleed - een demonstratie tegen de Israëlische

bezetting van Gaza en de Westoever. De eerste stille wake was een feit.

https://www.vrouweninhetzwart.nl/A_geschiedenis.htm

^{xxiv} *Vrij Nederland*, juli 1985. Abraham Asscher is de broer van Jaaps moeder

^{xxv} Gans, *Gojse nijd & joods narcisme*, 61. Zie verder: Philo Bregstein, 'Antisemitisme in Nederland. Het is de menselijke geest te haten wie hij geketst heeft', *De Groene Amsterdammer*, 20 april 1994

^{xxvi} Ilan Pappé, *De Nakba. De etnische zuiveringen van Palestina* (Utrecht: Omniboek, 2024), 22

^{xxvii} Zie <https://www.taysirbatniji.com/project/just-in-case-2-2024/>; zie ook: Loring Knoblauch over Taysir Batniji, Just in Case, 14 februari 2025, Photobooks

^{xxviii} Yehuda Amichai, *Gedichten deel I* (Den Haag: Van Maaskant Haun, 2021)